

DE LOGE EN HET OPUS DEI

Copyright © Mark Heirman / Uitgeverij Houtekiet, 2002
Uitgeverij Houtekiet, Vrijheidstraat 33, B-2000 Antwerpen
E-mail info@houtekiet.com

Omslag Herman Houbrechts
Zetwerk Intertext, Antwerpen

Eerste druk februari 2002
Tweede druk juni 2002

ISBN 90 5240 646 4
D 2002 4765 4
NUGI-code 654

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm or any other means, without written permission of the publisher

MARK HEIRMAN

De Loge en het Opus Dei

*Een geschiedenis
van de democratie*

Houtekiet

Antwerpen - Amsterdam

Opgedragen aan Jan Van Emelen

*Omdat we vrienden nodig hebben
Om te weten wie we zijn*

Inhoud

Ter inleiding. De meest democratische eeuw	7
1. VAN STEDEN EN STATEN. HET GRIEKSE EMBRYO	11
De Atheense tweeling: gelijk en vrij	13
Het verraad van de filosofen	17
Het hellenistische wereldrijk	22
In de ban van de redelijkheid	24
Een volk van vrijdenkers	27
2. VAN REPUBLIEK NAAR IMPERIUM:	
DE HERINNERING AAN ROME	29
Een Grieks-Romeins rijk	31
De gangmakers van de republiek	34
Romes grootste en laatste republikein	37
Democraten of republikeinen?	39
De uitvinders van de rechtstaat	42
3. VAN VRIJHEID EN GELIJKHEID IN DE CHRISTELIJKE TRADITIE.	47
Het religieuze fundament van vrijheid en gelijkheid	49
Het neoplatoonse alternatief	53
De twee steden van Augustinus en de middeleeuwse harmonie	55
De Grote Onderbreking	58
Ketterse inbreuken en weerstanden	61
4. DE MIDDELEEUWSE STEDEN EN REPUBLIEKEN	65
De communale revolutie	67
Van keures en communes	70
De eerste charters en de Blijde Inkomst	73
Vertegenwoordigende instellingen	75
De republiek van Machiavelli	78
5. DE RENAISSANCE VAN HET HUMANISME	83
Petrarca op de Mont Ventoux	86
De sluier van het fatalisme verscheurd	88
De grote gelijkmakers: plaats, tijd en geld	92
Het onherleidbare individu en de universele mens	96
Het corpus hermeticum in Europa aangekomen	98
6. HET RELIGIEUZE FUNDAMENT: DE REFORMATIE	101
Het grootste schisma	103
De Honderddertigjarige Oorlog	106
Godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid	111

Wegen van gelijkheid	113
De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme	116
7. 1648 EN DE MODERNE STAAT.	
DE IJZEREN WIEG VAN DE DEMOCRATIE.	119
De middeleeuwse voorlopers van de moderne staten	122
1648 en de Vrede van Westfalen	125
Het vorstelijk absolutisme	128
Van natie- en veelvolkerenstaten	131
De universele en homogene staat	134
8. HET LICHT VAN DE VOORUITGANG.	
HET WONDER VAN DE 18DE EEUW.	137
De ontdekking van de vooruitgang	139
The pursuit of happiness. Op zoek naar het geluk.	141
Het instrument van de redelijkheid	143
De eeuw van de Verlichting	146
De Loge en de broederschap	150
9. 1688-1776-1789: EEN REVOLUTIE IN DRIE BEDRIJVEN	155
1688, De minst opgemerkte revolutie	157
Waren de vrijmetselaars revolutionairen?	160
1776, De Amerikaanse Revolutie	162
Het epos van de mensenrechten	165
1789, De Franse moeder van alle revoluties	168
10. NEGENTIEN TEGEN EEN. DE EEUW VAN HET VERZET.	173
De vele antipodes van de Verlichting	176
De lijdensweg van de democratie	178
Angst voor vrijheid, gelijkheid en vooruitgang	182
De opkomst van de natiestaat	185
De Kerk en de Loge. Het katholieke réveil	188
11. DE EEUW VAN DE DEMOCRATIE. DE BESLISSENDE RONDE.	191
De Eerste Wereldoorlog: het beslissende keerpunt	194
Het interbellum: het grote vacuüm	197
De Tweede Wereldoorlog: de finale	201
De Koude Oorlog: de laatste dwarsligger	204
1989: Een eindpunt en een nieuw begin	206
12. GLOBAL DEMOCRACY. EEN TOEKOMST ZONDER KOMPAS	209
Democratie als nieuwkomer	212
De moeizame weg naar een democratische wereldorde	216
De religieuze uitdaging	218
Het meest kwetsbare maar meest hoopvolle model	222
Democratie als evenwicht tussen vrijheid en gelijkheid	225
Bibliografie	227
Register	233

Ter inleiding

De meest democratische eeuw

Commentatoren staken elkaar bij de jongste eeuwwisseling de loef af om de twintigste eeuw te omschrijven als de meest bloedige en meest gewelddadige eeuw uit de wereldgeschiedenis. Zij dwalen. Ondanks de wereldoorlogen en de vele andere conflicten sneuvelden in de twintigste eeuw in het slechtste geval 200 miljoen mensen op en rond het slagveld. In absolute cijfers was dat een behoorlijk aantal. Ten aanzien van de zes miljard aardbewoners anno 2000 ging het slechts om 3,3 procent van de wereldbevolking. Geen volk werd in de twintigste eeuw door oorlogen gehalveerd. De Cassandra's van de twintigste eeuw kennen hun geschiedenis niet. Er zijn andere eeuwen en andere oorlogen geweest, die op regionale schaal voor vijftig tot negentig procent van de bevolking fataal waren.

Oorlogen en conflicten zijn van alle tijden en volkeren. Veel opvallender is dat de twintigste eeuw het eerste politiek regime voortbracht dat deze duivelskring heeft doorbroken. Nooit hebben democratische regimes met elkaar oorlog gevoerd. Ervan overtuigd dat er betere middelen zijn om conflicten op te lossen, hebben democratieën integendeel de enige wereld geschapen die geen oorlogen voert. Ze doen dat alvast niet onder gelijkgezinden. Dat wil niet zeggen dat democratieën als zodanig geen oorlogen kunnen voeren. Als ze door niet-democratische regimes bedreigd worden, zijn het integendeel de beste krijgers van de klas. Zoals de oud-Griekse historicus Herodotus al wist, is er geen sterker wapen dan de vrijheid, zeker ten aanzien van krijgers 'die met zweepen het strijdperk worden ingejaagd'.

Dat er in de twintigste eeuw ondanks de opkomst van de democratie nog zoveel oorlogen gevoerd werden, wijst er alleen op hoe jong en kwetsbaar de democratie nog is. Volgens de strenge normen van het Amerikaanse *Freedom House* was er in het jaar 1900 *geen enkele* democratie in de wereld, zelfs niet in de Verenigde Staten. Bij ontstentenis van het algemeen enkelvoudig kiesrecht voor mannen en vrouwen en voor alle bevolkingsgroepen, beschikten zelfs de Verenigde Staten honderd jaar geleden slechts over een democratie in wording. *Freedom House*, dat op basis van een rigoureuus puntensysteem onderscheid maakt tussen vrije, gedeeltelijke vrije en onvrije naties, zou de Verenigde Staten anno 1900 bij de *gedeeltelijk vrije* landen gerekend hebben. Dat was op dat moment ook voor 24 andere staten het geval, samen goed voor 12,4 procent van de toenmalige wereldbevolking. Alle andere staten en territoria, 105 op 130, 55 soevereine staten en 75 afhankelijke gebiedsdelen, werden honderd

jaar geleden nog door constitutionele, traditionele of absolute monarchieën bestuurd, kenden ronduit een autoritair of totalitair regime of waren kolonies of protectoraten.

Vijftig jaar en twee wereldoorlogen verder, in 1950, telde de wereld 22 vrije en democratische staten. Nogmaals vijftig jaar later, in het jaar 2000, waren het er 85, naast een veertigtal gedeeltelijk vrije staten. Honderd jaar geleden moesten vrijheid en democratie nog uitgevonden worden. Thans leeft bijna 40 procent van de wereldbevolking in een vrij land. Nagenoeg 25 procent leeft in een gedeeltelijk vrije samenleving. Dat maakt dat ruim 120 staten, goed voor 65 procent van de wereldbevolking, vandaag een democratisch of gedeeltelijk democratisch regime kennen. Voor het eerst is het aantal onvrije en ondemocratische staten gedaald tot een kwart van de thans 192 onafhankelijke staten, goed voor circa 35 procent van de wereldbevolking.

Vermits politieke vrijheid uitsluitend onder een democratisch regime kan gedijen, maakt Freedom House geen onderscheid tussen vrijheid en democratie. Dat blijkt ook uit de belangrijkste criteria die in dit verband worden gehanteerd: de politieke en de burgerlijke rechten en vrijheden. Voor de politieke rechten kijkt Freedom House in hoofdzaak naar het politiek regime: de scheiding van de machten, de scheiding van godsdienst en politiek, de volkssoevereiniteit, de rechtstaat, het partijstelsel en de mogelijkheid van vrije verkiezingen om een regering te installeren of die ten val te brengen. Voor de burgerlijke rechten en vrijheden wordt in eerste instantie rekening gehouden met de godsdienst- en de gewetensvrijheid, de vrije meningsuiting, de persvrijheid en de vrijheid van vereniging, zoals die door tal van mensenrechtenverklaringen en conventies worden omschreven. Het is de integratie van al deze elementen in een centraal puntenstelsel die bepaalt of een land tot de vrije, gedeeltelijk vrije of onvrije landen mag gerekend worden.

Ondanks de beperkingen eigen aan elke vergelijkende benadering, geven deze cijfers een goed beeld van wat de twintigste eeuw fundamenteel bepaalde. De vele oorlogen en conflicten die de twintigste eeuw nog teisterden, wijken nauwelijks af van 'het algemeen menselijk patroon'. De onmiskenbare opkomst van de democratie doet dat wel. Dat zoveel staten en volkeren nu democratische spelregels volgen, is zonder voorgaande in de wereldgeschiedenis. Nooit eerder werd één politiek basismodel door zoveel verschillende landen en volkeren overgenomen. Als de twintigste eeuw in één woord mag samengevat worden, zijn er geen concurrenten voor de democratie. Niet alleen was het de eeuw van de democratie, het was bovendien de eerste eeuw die de democratie de overhand zag halen als het meest dominante politieke regime op wereldschaal.

Dat lijkt vreemd voor wie zich herinnert dat het democratische jargon, de meest democratische waarden en zelfs de basisingrediënten van de democratie meer dan tweeduizend jaar oud zijn. Bijna alle dragers van

het politiek-democratische taalspel en van de belangrijkste democratische instellingen zijn van Griekse of Romeinse oorsprong. Ze verwijzen zelfs naar Grieken en Romeinen in de vijf eeuwen vóór Christus. Dat is nog duidelijker het geval voor de democratische basiswaarden van vrijheid en gelijkheid, die de wereld onmiskenbaar aan Grieken en Romeinen ontleenden en die vooral het Germaanse Europa het lot van de vergetelheid bespaarde.

Weliswaar heeft ook de joods-christelijke traditie de geschiedenis van vrijheid en gelijkheid verrijkt, maar niet zonder de politieke vertaling ervan meer dan duizend jaar te blokkeren. Die blokkering werd pas door de Renaissance, de Reformatie en het humanisme opgeheven, al zouden christelijke tradities de democratie tot in de 20ste eeuw heftig bestrijden. Een eerste democratische doorbraak kwam er pas met de grote politieke revoluties van de 17de en 18de eeuw, toen de Engelse, Amerikaanse en Franse revoluties de weg baanden die de wereld ondanks alle weerstanden de eeuw van de democratie zouden binnenleiden.

Het is die geschiedenis van de democratie die in dit boek wordt beschreven. Veel aandacht gaat naar de krachten die sinds de 6de eeuw vóór Christus de ontwikkeling van de meest primitieve vormen van democratie mogelijk maakten. Die Grieks-Romeinse achtergrond is geen moment uit de geschiedenis van de democratie weg te denken. De beslissende doorbraak voor de democratie van vandaag kwam er pas in de 16de, 17de en 18de eeuw, met de Reformatie en de Revolutie als brandpunten van een nieuwe wereld, maar tegelijk met de eerste vrijmetselaarsloges die in de 18de eeuw een fenomenaal succes kenden in de Europese en Noord-Atlantische wereld.

De plaats van de loges in de finale doorbraak van de democratie in de 18de eeuw werd zelden belicht, omdat vele loges zich 'per definitie' niet met politiek en zelfs niet met religie inlaten. Toch ademt 'de filosofie' van de loges wel degelijk een democratische geest, en hun spectaculaire aanhang in de Amerikaanse en Engelse wereld was al in de 18de eeuw zo groot dat het geen toeval kan zijn dat met name de Verenigde Staten en Groot-Brittannië een zo belangrijke rol speelden in het ontwerp en de vestiging van de politieke democratie. In vele opzichten vormden de loges de *missing link* tussen Reformatie en de Revolutie.

De oudste vijanden van de democratie, aldus de Oostenrijks-Britse wetenschapsfilosoof Karl Popper in een studie over Plato en de Griekse wereld in de 5de en 4de eeuw v.C., zijn de gesloten of 'tribale samenleving' en de 'publieke religie'. Een democratie is voor Popper een open samenleving die zich niet door tribale of religieuze principes laat sluiten. In de Atheense democratie ten tijde van Plato was de tribale weerstand het sterkst, al was in politieke processen de verdenking van 'ongodsdienstigheid' nooit ver weg. In de democratische wereld van vandaag vormen religies de meest verspreide verzetshaarden. Het tribale, etnische of nationalistische verzet

tegen de democratie is altijd lokaal of regionaal bepaald en is als zodanig in tijd en ruimte begrenst en beperkt. Voor zover het wereldgodsdiensten betreft, is het religieuze verzet universeel en eeuwig. Het tribaal verzet tegen de democratie wil leven in een ander land, het religieuze verzet in een andere wereld.

Zo getuigen de spectaculaire terreuraanslagen van 11 september 2001 op New York en Washington van de apocalyptische radicaliteit van een verzet dat geen middelen schuwt om de bestaande wereld te ontwrichten. Toch is die radicaliteit geen islamitische uitzondering. In vele opzichten is het de meest radicale uitloper van een fundamentalisme dat zich op God zelf beroept om de kosmische strijd tussen goed en kwaad ook op deze wereld te kunnen beslechten. Minder radicale fundamentalisten – veelal asceten – trekken zich uit deze wereld terug. Eigenlijk doen de meest radicale extremisten dat ook, maar niet zonder datgene wat ze afwijzen tegelijk te willen vernietigen of in hun dood mee te slepen.

Voorbeelden van religieuze verzet tegen de democratische uitgangspunten zijn van alle tijden en volkeren. Vrijwel alle godsdiensten en religies hebben een fundamentalistische kern die onverenigbaar is met vrijheid en democratie. Dat geldt ook voor de katholieke Kerk, die de opkomst van de politieke democratie nog in de twintigste eeuw zo heftig heeft bestreden en die voor zichzelf zo opvallend blijft afwijzen. Van die Kerk is het Opus Dei momenteel niet de grootste maar wel één van de meest actieve en tegelijk meest omstreden vaandeldragers. Als de enige persoonlijke prelatuur van de paus, die als zodanig zelfs aan het gezag van de bisschoppen is ontheven, kan het Opus Dei model staan voor een Kerk die vrijheid en democratie minstens op afstand houdt.

Een bijkomende reden waarom het Opus Dei in dit boek wordt opgevoerd, is dat het zowel een perfecte kopie als de meest radicale tegenhanger is van de Loge. Het Opus Dei is even elitair, even gedisciplineerd en even actief als de Loge, met leden die zich zelden blootgeven en activiteiten die vrijwel geen sporen nalaten. Naar eigen zeggen zijn het beiden geen geheime maar discrete verenigingen – ‘une société discrète’, geen ‘société secrète’ – en hebben ze niets te verbergen. In beide gevallen noemen ze zich zelfs apolitieke verenigingen, al ontkennen ze niet dat individuele leden vaak sleutelposities innemen en die zelfs nastreven, om de samenleving wel degelijk te veranderen.

De Loge en het Opus Dei is het relaas van de voor- en tegenstanders van vrijheid en democratie. Ze opereren in de schemerzone die het daglicht schuwt maar als uitersten beïnvloeden ze wel degelijk het politieke forum. Het zijn de actuele antagonisten van een oud verhaal, veel ouder dan de Loge en het Opus Dei maar juist daarom beladen met erfenissen die tegelijk de toekomst bezwaren. Democraten verkondigen sinds mensenheugenis dat ‘de mens de maat is van alle dingen’. Hun meest radicale tegenstanders verkondigen een waarheid die niet van deze wereld is en die zich zelfs aan elke menselijke bevoogding onttrekt. Die kloof is door democraten niet te overbruggen.

1. VAN STEDEN EN STATEN. HET GRIEKSE EMBRYO

Twee grote principes verdelen de wereld, de oudheid en de Middeleeuwen. Dit zijn de twee beschavingen die de onze voorafgingen, en de twee elementen waaruit de onze is samengesteld.

Lord Acton

Vóór ze in de jaren 330 v.C. door Alexander de Grote en tweehonderd jaar later door de Romeinen werden verenigd, vormden de honderden Griekse stadstaten nooit één duurzaam geheel. Over twee zaken waren alle Grieken het eens, dat de mens een politiek dier is, een *zôon politikon*, en een rationeel of redelijk dier, een *zôon logon e'hon*, letterlijk een dier dat kan spreken, later gelatiniseerd tot een *animal rationale*.

Met het eerste bedoelden de Grieken dat de mens van nature een sociaal dier is, en dat dit sociaal-zijn het best tot uiting komt in de *polis*, een term die niet alleen naar de Griekse stadstaat verwijst maar eveneens naar de *politieke* gemeenschap van vrije en gelijke burgers die als zodanig zichzelf besturen. Het tweede accent impliceert dat burgers daartoe in eerste instantie over hun redelijkheid beschikken. Men ging ervan uit dat dit de belangrijkste kwaliteit is die gelijkelijk over alle burgers is verspreid. Vandaar de Atheense uitvinding van de democratie, een bestuursvorm die rechtstreeks verwijst naar het Griekse *demos*, dat volk betekent, niet in de etnische maar in de politieke betekenis van het woord. Niet het gezin of de clan vormde de kern van de Griekse samenleving, maar de *polis*. Die werd zo belangrijk geacht dat Aristoteles kon schrijven dat 'wie niet in een *polis* kan leven, of daar geen behoefte aan heeft, een dier is of een god: in geen geval maakt hij deel uit van de staat'.

Zelfs een criticus van de democratie als de grote Plato heeft ieders bekwaamheid om aan het politieke leven deel te nemen op onvergetelijke wijze in zijn dialogen opgenomen. Zo vertelt Plato in zijn *Protagoras*, in de 20ste eeuw naverteld door de Amerikaanse journalist I.F. Stone, dat de mens aanvankelijk een solitair bestaan leidde en niet in staat was om zichzelf en de zijnen tegen wilde dieren te beschermen. Bijgevolg 'zochten ze hun heil in het samenwonen, en zij stichtten steden'. Maar de steden werden door innerlijke strijd verteerd omdat de bewoners nog niet over 'de politieke vaardigheid' beschikten. Toen de Griekse oppergod Zeus begon

te vrezende 'dat heel ons ras zou omkomen,' zond hij zijn boodschapper, Hermes, naar de aarde met twee geschenken, *aidos* en *dike*. Het ene is het schaamtegevoel of eergevoel, de bezorgdheid om de gunstige mening van anderen. Het andere is respect voor de rechten van anderen.

De belangrijkste vraag van Hermes was hoe hij eergevoel en rechtvaardigheid onder de mensen kon verdelen. Moest hij die verdelen zoals de technische vaardigheden zijn verdeeld, zoals één geneesheer volstaat om het welzijn van velen te verzekeren? Het antwoord van Zeus was duidelijk. *Aidos* en *dike* moesten gelijkelijk aan allen gegeven worden, omdat 'er in het andere geval geen steden kunnen bestaan'. 'Allen moesten er hun deel van hebben, wil het leven in een gemeenschap mogelijk worden.'

'Zo komt het dan, Socrates,' legt Plato Protagoras in de mond, 'dat de Atheners bij zaken die een speciale deskundigheid vereisen, uitsluitend een beroep doen op deskundigen, maar zodra ze overgaan tot een beraadslaging over politieke kwesties, iedere man kunnen uitstaan, omdat iedereen er aanspraak op kan maken althans aan die voortreffelijkheid deel hebben, omdat er anders geen *polis* kan bestaan.'

Terecht noemt Stone de Protagoras-mythe 'de ontstaanslegende van de democratie.' Stone denkt hierbij in eerste instantie aan Perikles, de grote Atheense staatsman die de stad in de 5de eeuw v.C. vele jaren mocht besturen. Aan Perikles wordt overigens een uitspraak toegeschreven die bijna rechtstreeks door de latere Protagoras werd overgenomen, met name dat 'niet iedereen in staat mag geacht worden de stad te besturen, maar dat iedereen wel degelijk de bestuurders kan beoordelen.' Maar de oorsprong van het Atheense wonder gaat minstens terug tot de 6de eeuw v.C., toen Solon, de eerste wetgever van Athene, een Raad (de *boule*), een volksvergadering (de *ekklesia*) en een volksrechtbank instelde. Deze organisaties worden beschouwd als de embryonale instellingen van een eerste democratisch regime.

In Athene werd al in 7de eeuw v.C. het koningschap afgeschaft. Sindsdien werd de stad door *archonten* bestuurd, bestuurders of ambtenaren die aanvankelijk voor tien, later voor één jaar door een volksvergadering werden gekozen. Vele jaren werden die archonten uitsluitend gekozen uit een beperkte groep van Atheense aristocraten. Solon boog de Atheense aristocratie in de 6de eeuw v.C. om tot een democratie, volgens Perikles 'een staatsvorm die niet in handen is van enkelen maar van velen' en waarin de volksvergadering een steeds belangrijker rol zou spelen.

Athene werd daarin niet onmiddellijk gevolgd door andere Griekse stadstaten maar wel door de stad Rome. Zonder enig direct verband met de Atheners zwoeren de Romeinen nog in de 6de eeuw v.C. dat 'ze nooit meer door koningen geregeerd wilden worden'. De Romeinen ontwikkelden zelfs 'een pathologische afkeer' voor het koningschap. In plaats van een koning lieten ze in het jaar 509 v.C. door een Romeinse volksvergadering uit de senatoren twee consuls kiezen, met gelijke macht voor een

termijn van één jaar. Herverkiezing voor het direct daaropvolgend jaar was uitgesloten. Nog duidelijker dan dit in Athene het geval was, bleven de Romeinse consuls uitgesproken aristocraten. Maar in tegenstelling tot de Atheense *archonten* zouden ze vele eeuwen standhouden. In beide gevallen gingen de eerste democraten ervan uit dat om machtsmisbruik te voorkomen, het mandaat van de hoogste machtshebbers in de tijd het meest moest beperkt worden.

In het Romeinse jaar 509 v.C. was in Athene Kleisthenes aan de macht. Dat was zo mogelijk een nog belangrijker wetgever dan Solon, vooral in zijn hervorming van de volksvergadering, waar alle vrij geboren burgers deel van uitmaakten, en van de Raad van Vijfhonderd, die effectief de stad bestuurde. Die Raad werd door Kleisthenes opgedeeld in tien groepen van vijftig, die elk gedurende 36 dagen, een tiende deel van het jaar, de stad bestuurden en die *elke dag* een andere voorzitter kozen. Geen Athener kon tijdens zijn leven het voorzitterschap van de Raad langer dan één dag uitoefenen.

Op die regel gold één grote uitzondering. De *archon* of bestuurder die belast was met de veiligheid van de stad, de *strateeg*, kon in die functie worden herkozen. Aan de *strateeg* werden vaardigheden toegeschreven waarvan werd aangenomen dat niet iedereen er in uitblonk. Zo werd Perikles in de 5de eeuw v.C. vijftien keer als Atheens *strateeg* herkozen. Het was die positie die hem toeliet een zo belangrijke rol te spelen in Athenes Gouden Eeuw, al was het dezelfde Perikles die voor Athene de Peloponnesische oorlog met Sparta oorlog inleidde, een dertigjarige oorlog die Athene uiteindelijk fataal werd.

Het unieke van de Atheense en Romeinse experimenten in de 6de eeuw v.C. was niet zozeer dat ze 'de democratie' uitvonden. Diverse vormen van democratie zijn ongetwijfeld ouder dan de 6de eeuw v.C. Allicht doken ze op in vele samenlevingen, verspreid over de hele wereld. Uniek aan de Atheense en Romeinse tijden was dat die de eerste vormen van democratie lieten zien die minstens 'als idee' hebben standgehouden. Athene en Rome stonden aan de wieg van een politiek experiment dat nooit meer uit de westerse geschiedenis zou verdwijnen.

De Atheense tweeling: gelijk en vrij

Die unieke positie dankt Athene met name aan de Atheense idealen van vrijheid en gelijkheid. Dat die niet onmiddellijk naar moderne normen werden gerealiseerd, omdat ook de Atheense democratie steunde op de institutionele slavernij, neemt niet weg dat Athene zowat de eerste stadstaat was waar alle vrij geboren burgers als vrij en gelijk werden beschouwd. Die vrijheid heeft Athene duur bevochten op het toenmalige Perzië, volgens de Atheense historicus Herodotus het prototype van de eeuwenoude

strijd tussen 'het Avond- en het Morgenland'. Maar die strijd heeft Athene nooit de even fundamentele gelijkheid doen vergeten. Dat was misschien wel de inzet van de even oude strijd met de Griekse stadstaat Sparta, die door de Atheense historicus Thucydides werd vereeuwigd.

Vrijheid was voor de Atheners vooral vrijheid van spreken. Die vrijheid was voor de Grieken nauw verbonden met wat ze *scholè* noemden, het Atheense synoniem voor vrije tijd. Het was de vrijheid om, dankzij de slaven, geen slafelijk werk te moeten verrichten, te wandelen in de zuilengangen van de stad en te praten over politiek, filosofie, juridische kwesties of de jongste tragedie, om rechtszittingen of de volksvergadering bij te wonen, het gymnasium te bezoeken of het lichaam in vorm te houden. De *dialogen* van Plato zijn daar een treffend voorbeeld van. Onveranderlijk voeren ze Socrates op, Athenes grootste wijsgeer die zelf geen woord heeft neergeschreven, in gesprek met de vrije Atheners van zijn tijd. Slaven zijn in de dialogen van Plato zelden te bespeuren. Naar een Atheens spreekwoord was een slaaf precies iemand die 'geen vrije tijd' had.

Wat in Athene het lot was van de slaven, was elders en vooral in Perzië, het wereldrijk waardoor Athene zich het meest bedreigd voelde, het lot van iedereen. Vooral Herodotus, de historicus van de Grieks-Perzische oorlogen, heeft die Atheense vrijheid tegenover de Perzische *despotie* sterk beklemtoond. De Duitse filosoof Karl Jaspers noemde het de geboorte van de *politieke* vrijheid, de vrijheid namelijk om de *polis* te besturen. Het was die vrijheid die Athene in de 5de eeuw v.C. zijn lange strijd met het Perzische wereldrijk liet winnen en die van die periode 'de spiltijd' maakte die de wereldgeschiedenis deed kantelen. Het Atheense vrijheidsideaal kon nooit meer helemaal worden uitgewist. Daar startte het geestelijk proces dat het Avondland van het Morgenland zou scheiden. Daar ontstond de moderne mens. Daar werd een vrijheid geboren die eeuwenlang nergens zijns gelijke vond en die zich nooit meer helemaal en voor onbepaalde tijd aan banden liet leggen.

Volgens Jaspers was dat van in het begin 'een tragische vrijheid'. Uitgerekend in de Gouden Eeuw van Perikles en Socrates was dat de beklievende boodschap van Athenes grote tragediedichters: Aischylos, Sofokles en Euripides. In zijn pas ontdekte vrijheid botste de Avondlander meteen op de grenzen van zijn mogelijkheden. Precies in zijn vrijheid wees hij elke zekerheid af die een onveranderlijke kosmische orde hem kon geven. Zo verloor hij, aldus Popper, de onwrikbare stabiliteit van de gesloten samenleving die de vrijheid nimmer kon herstellen. Even tragisch was dat vrijheid en democratie van meet af aan fel werden bestreden, en dat hun tegenstanders nooit zouden versagen.

Voor die tegenstanders was de gelijkheid zo mogelijk nog *dwazer* dan de vrijheid. Toch was de gelijkheid voor Athene even fundamenteel als de vrijheid. Zo merkte I.F. Stone op dat de Atheners wel tweehonderd

samenstellingen kenden met het woord *isos*, dat gelijk betekent. Twee van de belangrijkste ervan waren *isotes* voor gelijkheid en *isonomia*, dat stond voor een gelijke behandeling voor de wet. Maar de meest fundamentele gelijkheid werd voor de Atheners opgeroepen door de termen *isegoria* en *isologia*, de gelijkheid van spreken en de onmiddellijke tegenhanger van de vrijheid van spreken. Zo gebruikte Herodotus het woord *isegoria* toen hij een verklaring zocht voor de heldhaftige rol die de Atheners in de Perzische oorlogen speelden. Hij schreef hun dapperheid toe aan het feit dat ze als enigen beschikten over 'het gelijke recht van iedereen om in de volksvergadering te spreken'. Volgens de Grieks-Romeinse historicus Polybius, een Griek in Rome in de tweede eeuw v.C., was het de vrijheid en gelijkheid van spreken, door hem *isologia* genoemd, die Athene vele jaren het overwicht verleende in de Attische Bond, die in zijn gloriejaren meer dan tweehonderd Griekse stadstaten kon verbinden.

Gelijkheid was voor de Atheners een kwestie van *politieke* gelijkberechtiging en van hun gelijkheid 'in de volksvergadering'. Met het streven naar een sociaal-economische gelijkheid had de *isologia* niets te maken. Essentieel was dat vrije burgers ondanks hun sociaal-economische verschillen politieke gelijkheid genoten. Gelijkheid was voor de Atheners geen natuurlijke of geschapen gelijkheid, maar het sleutelbegrip voor de *polis*, de gemeenschap die als enige de politieke vrijheid en de politieke gelijkberechtiging kon garanderen.

In de 20ste eeuw zou de Duits-Amerikaanse politologe Hannah Arendt het verschil tussen de sociaal-economische en politieke gelijkheid opnieuw sterk beklemtonen. Volgens Arendt was de sociaal-economische ongelijkheid van alle tijden en volkeren, en mocht niet van de politieke gelijkberechtiging worden verwacht dat ze die kon opheffen. Cruciaal was voor Arendt, en al in de 6de eeuw v.C. voor de Atheners, dat de politieke gelijkberechtiging alle natuurlijke verschillen oversteeg, en ook de sociaal zwakkere in zijn politieke rechten erkende. In de privé-sfeer mochten ze verschillen, in de publieke sfeer waren ze gelijk en vrij. Niemand werd dus in vrijheid en gelijkheid geboren. Uitsluitend in de politieke gemeenschap, de *polis*, werden ze als vrij en gelijk erkend.

'De publieke ruimte ontstaat,' schreef Arendt, 'wanneer mensen elkaar in woord en daad op voet van gelijkheid tegemoet treden. Deze gelijkheid staat diametraal tegenover de aangeboren en radicale verschillen waarmee unieke wezens zich van elkaar onderscheiden. De principiële gelijkwaardigheid die binnen de publieke ruimte in acht genomen wordt, is kunstmatig. Zij is het resultaat van menselijke organisatie, van vereniging in de politieke betekenis van het woord. Slechts wanneer het beginsel van politieke gelijkwaardigheid binnen de publieke ruimte in acht genomen wordt, kunnen woord en daad onbelemmerd hun loop nemen en kan de eindeloze verscheidenheid, die de gemeenschap eigen is, ten volle tot haar recht komen.'

Zo bezeten waren de Atheners door het gelijkheidsdenken dat ze in het jaar 487 v.C. besloten om hun ambtsdragers, met uitzondering voor hun *strategen*, niet meer te kiezen maar hen door loting aan te wijzen. Een verkiezing gaat er van uit dat de ene het ambt beter kan uitoefenen dan de andere. Het lot behandelt alle vrije burgers principieel gelijk, zodat het geen verschil uitmaakt wie wordt aangewezen. Dat gold eveneens voor de leden van de Raad van Vierhonderd (later Vijfhonderd) en voor de leden van de volksrechtbanken, die door loting werden gekozen uit de volksvergadering waar gewoon alle vrije burgers deel van uitmaakten.

Opvallend is dat de Atheners vaak dezelfde woorden gebruikten voor de vrijheid en de gelijkheid van spreken. Dat geldt niet alleen voor *isegoria* en *isologia*, maar meer nog voor *parrhesia*, de favoriete term van de tragedieschrijver Euripides, in de 5de eeuw v.C. een tijdgenoot van Perikles en Socrates. Ook *parrhesia* betekent vrijheid van spreken, zowel op het persoonlijke vlak als op het politieke forum. Maar voor Euripides was dat tegelijk de vrijheid van iedereen. Stone noemde Euripides 'de minnestreel van de democratie'. Al door Euripides werd de slaaf gelijkgesteld aan zijn meester, en de bastaard aan de wettig geborene. Euripides was de man die zelfs 'het gewone volk' leerde spreken, openhartig en vrijmoedig, zoals vrije burgers die kunnen zeggen 'wat hen op het hart of op de lever ligt'.

Wat slavernij betreft, was Euripides overigens geen uitzondering. Bekend bleef het voorbeeld van de wetgever Solon, die in de 6de eeuw v.C. zijn hervormingen lanceerde met de afschaffing van de schuldsavernij, zodat geen Athener meer als gevolg van schulden tot slavernij kon vervallen. Het was ook Solon die alle mannelijke burgers van Athene, de armsten inbegrepen, het recht verleende om te stemmen in de volksvergadering en in de gerechtshoven. Maar het waren de sofisten, rondreizende filosofen ten tijde van Plato en Socrates, die de slavernij al in de 5de eeuw v.C. het scherpst hekelden. Zo wordt de sofist Alcidas, een leerling van Gorgias, het gezegde toegeschreven dat 'God alle mensen vrij gelaten heeft' en dat 'de natuur van niemand een slaaf maakte'. Dat was ook de mening van de Atheense sofist Antiphonus, die als eerste de gelijkheid van Grieken en barbaren verkondigde. 'Ademen we niet allemaal door onze mond en onze neus?' Volgens Hippias, eveneens een tijdgenoot van Socrates, was het de wet die het onderscheid invoerde tussen heerser en onderdaan, vrije man en slaaf, Griek en barbaar, 'terwijl alle mensen toch van nature gelijk zijn'.

De grote Atheense filosofen, Socrates, Plato en Aristoteles, hebben dit vroege gelijkheidsdenken fel bestreden. Maar het bleef een constante in de laat-Griekse en hellenistische filosofische stromingen van de cynici, het epicurisme, de sceptici en het stoïcisme. Dat bleek al bij Antisthenes, nog een leerling van Socrates en de eerste cynicus, die de natuur tot zijn enige richtsnoer nam en alle menselijke conventies verwierp. Hij predikte een uitgesproken individualistische en kosmopolitische leer. Daarin was hij een

verre voorloper van de stoïcijnen, die wel eens de eerste 'wereldburgers', *kosmopolites*, genoemd worden en die een filosofische brug sloegen tussen Grieken en Romeinen.

De slavernij als zodanig hebben de Grieken of de Romeinen nooit kunnen afschaffen. Dat deden achttien eeuwen christendom evenmin. Toch waren de Grieken en vooral de Atheners de eersten die in vrijheid en gelijkheid de basis legden waarop tegenstanders van de slavernij zich altijd konden beroepen om de strijd onverdroten voort te zetten en uiteindelijk het pleit te winnen.

Aanvankelijk was die basis smal en broos. Gelet op het aantal slaven, vreemdelingen, vrouwen en kinderen die niet werden 'meegeteld,' wordt het aantal vrije burgers van het oude Athene hooguit op tien procent van de bevolking geraamd. Bovendien werd die basis voortdurend door tegenstanders van de democratie ondermijnd en herhaaldelijk weer opgeblazen. Vrijheid en gelijkheid als zodanig konden echter nooit meer bedwongen worden. Ook in de verdrukking werd het vuur doorgegeven, zodat vrijheid en gelijkheid zelfs het christendom konden overleven.

Het verraad van de filosofen

Ironisch genoeg waren de grootste Griekse filosofen de grootste tegenstanders van de Atheense democratie. De ene was een leerling van de andere. Socrates leefde van 469 tot 399, Plato van 428 tot 348, Aristoteles van 384 tot 322 v.C. Ze vormden het absolute hoogtepunt van de Griekse en misschien wel van de westerse filosofie, maar tegelijk het absolute laagtepunt van de democratie. De grootste Griekse filosofen hebben de democratie zo neerbuigend afgeschreven dat het woord democratie meer dan tweeduizend jaar lang taboe bleef voor alle weldenkenden, zelfs nog in de *verlichte* 18de eeuw toen het democratische gedachtegoed zijn meest opmerkelijke terugkeer aankondigde.

Samen overspannen Socrates, Plato en Aristoteles Athenes Gouden Eeuw onder Perikles via de Peloponnesische oorlogen met Sparta tot de fatale verzwakking van Athene en de integratie van alle Griekse stadstaten in het hellenistische wereldrijk van Alexander de Grote. In die zin waren het kroongetuigen van de glorie en het verval van de Atheense democratie. Geen van hen zou dat verval betreuren.

Wat Socrates daar precies over dacht, is nauwelijks te achterhalen. Omdat Athenes grootste filosoof ons geen woord heeft nagelaten, kennen we hem uitsluitend via zijn bekendste leerling, Plato. Wat die over de Atheense democratie dacht, weten we des te beter. Plato was niet alleen een veelschrijver, hij is ook een van de weinige Griekse filosofen wiens werk vrijwel integraal bewaard is gebleven. Bovendien was Plato bij uitstek een politiek auteur. Van de vele *dialogen* die hij schreef, de neerslag

van gesprekken van Socrates met zijn vrienden, zijn er drie die in aantal bladzijden bijna de helft van zijn werk uitmaken. *De Staat* (de *Politeia*), *De Staatsman* en *De Wetten* zijn uitsluitend aan de politiek gewijd. Qua invloed zijn het onmiskenbaar de belangrijkste politieke geschriften uit Europa's politieke voorgeschiedenis.

Dat Plato geen democraat was, is een *understatement*. Plato was het prototype van de conservatieve politicus. 'Niets vreesde hij meer dan verandering,' schrijft Stone, 'en in zijn wijsbegeerte zocht hij een manier om eraan te ontkomen. Vandaar zijn voorrang voor abstracte begrippen en voor de tirannie van het absolute, en zijn obsessie om de werkelijke en altijd veranderende wereld te vervangen door een hemelse stratosfeer van onveranderlijke Ideeën of vormen.' Uitsluitend de Ideeën, abstracte begrippen als het Ware, het Goede en het Schone, waren voor Plato onveranderlijk, onvermengd en eeuwig. Al wat de ondermaanse wereld te bieden had was wankel, onzuiver en tijdelijk. Elke verandering was voor Plato een vorm van verval, elke mens en elk ding een onvolmaakte en onzuivere kopie van het transcendente of metahistorische origineel.

Op de politiek toegepast, had dit centrale inzicht voor gevolg dat de ideale staat niet van deze wereld is of ons uitsluitend herinnert aan een ver verleden. Wonderlijk genoeg komt Plato in zijn Atlantisverhaal, en in zijn onvoltooide *Critias*, daar het dichtste bij. Het verzonken Atlantis was zijn ideale staat, bevolkt door halfgoden, nazaten van de zeegod Poseidon en de sterfelijke Clito. Het was uiteraard een onberispelijk koninkrijk, verdeeld over tien districten die elk door één van de tien zonen van Poseidon en Clito werden bestuurd. 'Zolang de natuur van de God in hen nog voldoende sterk was en ze onderdanig naar de wetten luisterden, ging het hen goed,' schrijft Plato. 'Maar toen het goddelijke bestanddeel in hen begon weg te kwijnen door het feit dat het herhaaldelijk met veel menselijks werd vermengd, en toen het menselijke karakter in hen de bovenhand kreeg, toen waren ze niet langer bij machte hun weelde te dragen en verloren ze alle fatsoen.' Plato vermeldt nog dat het hen zo slecht verging, 'dat Zeus, de God der goden, besloot hen te straffen,' maar helaas ging dat deel van de *Critias* verloren of werd het door Plato niet afgewerkt, zodat de straf zelf niet werd opgetekend.

Alle bestaande staatsvormen waren voor Plato onvolmaakte navolgers van deze door de goden ingestelde absolute monarchie, de ene nog onvolmaakter dan de andere. Bekend is het schema van Plato in *De Staat*, met de aristocratie als de beste staatsvorm, en de timocratie, de oligarchie, de democratie en de tirannie als vier gemengde en steeds slechtere vormen. In *De Staatsman* is zelfs sprake van zes staatsvormen, twee per twee verdeeld over een betere en een slechtere staatsvorm die elkaar opvolgen. Die indeling verwijst tegelijk naar een driedeling die later door vele auteurs zal overgenomen worden, al naargelang de staat bestuurd wordt door één man, door enkelen of door 'de velen'. Zijn basisfilosofie blijft dezelfde.

De monarchie en de aristocratie blijven het dichtst bij het ideaal, terwijl de democratie de directe voorganger en zelfs de gangmaker blijft van de meest onmenselijke staatsvorm, de tirannie.

Essentieel is voor Plato dat de staat door 'de besten' bestuurd wordt, zij die door afkomst of inzicht daartoe zijn voorbestemd. Vandaar zijn ideale staat die uit drie klassen of standen zou bestaan: de wachters of filosofen, die het inzicht belichamen; helpers of soldaten, die de veiligheid van de staat verzekeren; en landbouwers en vaklieden, die instaan voor het onderhoud van allen. Van de Atheense vrijheid of gelijkheid is bij Plato geen sprake meer. Zoals vooral Popper opmerkte, is 'zijn staat' een blauwdruk voor een totalitair en collectivistisch regime, die als zodanig door vrijwel alle latere dictators zou gekopieerd worden. 'Plato's beschrijving van de volmaakte staat lijkt het utopische programma van een progressief,' schreef Popper. 'In feite was het een bewuste poging om de gesloten en tribale samenleving te herstellen. Het blijft een geïdealiseerde beschrijving van de oude tribale aristocratieën op Kreta of in Sparta. Hij beschrijft geen staat die nog moest komen, maar een staat die er geweest was.'

Dat bevestigde zelfs een bezadigd man als de Vlaamse jezuïet en hoogleraar Emile De Strycker, die moest toegeven dat 'de hele filosofie van Plato beheerst wordt door de principes van hiërarchie en orde' zodat 'het lagere steeds ondergeschikt is aan het hogere, al heeft het ook deel aan diens volmaaktheid.' Concreet betekende dat voor Plato, zo lezen we in *De Wetten*, het absolute leiderschap 'van ouders over hun kinderen, de adel over de lagere klassen, ouderen over jongeren, meesters over slaven, sterken over zwakken en verstandigen over onwetenden'. Wat is er erger, aldus Plato in *De Staat*, dan 'leiders die niets en onderdanen die alles te zeggen hebben, jonge snuiters die op gelijke voet gesteld worden met bejaarde mensen, en slaven en slavinnen die even vrij zijn als de meester die hen kocht.'

Of dit ook de mening van Socrates was, zullen we nooit weten. Vele auteurs zijn geneigd Plato en Socrates op dit punt te scheiden, en schilderen Socrates af als een apolitieke filosoof die zich uitsluitend om de deugd en om zijn ziel bekommerde. Toch vond De Strycker al dat Socrates 'zich van het politieke leven meestal afzijdig hield, omdat hij bezwaren had tegen het democratische regime'. Ook merkte De Strycker op dat 'Socrates geen enkele van de in Griekenland bestaande staatsvormen goedkeurde, maar bijzonder scherp was in zijn kritiek op de Atheense democratie. Hij voelde heel wat meer voor het conservatieve staatsbestel van Sparta en Kreta.'

Zoals bekend werd Socrates in het jaar 399 v.C. op onduidelijke gronden – 'het bederven van de jeugd' en 'het niet-vereren van de goden' – door een Atheense jury tot de gifbeker veroordeeld. Minder bekend zijn de omstandigheden waarin dit gebeurde, en daarin kunnen de politieke opvattingen van Plato, en die van Socrates, een belangrijkere rol gespeeld hebben dan eeuwenlang werd aangenomen. De aanklagers van Socrates

waren gekende en gematigde democraten, die de bejaarde filosoof zijn indirecte rol verweten in diverse pogingen om de Atheense democratie met grof geweld ten val te brengen.

Het blijft een grote verdienste van I.F. Stone dat deze Amerikaanse dwarsligger 'het proces Socrates' in die zin heeft herschreven. Zo wees Stone als eerste op de politieke context in de laatste jaren van de Peloponnesische oorlogen, die vijf jaar vóór het proces met de val en overgave van Athene werden afgerond. In die jaren kwamen de Atheense aristocraten, veelal bevriend en collaborerend met de Spartaanse erfvijand, tegen de democraten in opstand. In het jaar 411 v.C. was dat het geval onder Alcibiades en diens bewind van 'de Vierhonderd tirannen', toen in Athene 1500 doden vielen. Alcibiades was een leerling van Socrates. Een jaar later kon de Atheense vloot de democratie herstellen, maar met de val van de stad in het jaar 404 v.C. installeerden Critias en Charmides, een oom en een neef van Plato en eveneens leerlingen van Socrates, met Spartaanse steun de dictatuur van 'de Dertig tirannen'. Weer keerden een jaar later de democraten terug, maar in 401 probeerden de aristocraten een derde keer de democratie ten val te brengen. Volgens Stone was het deze 'derde keer' die Socrates fataal werd.

Alle vijanden van de Atheense democratie kwamen uit de kring van Socrates. Naast Alcibiades, Critias en Charmides, de meest militante opstandelingen, was dat het geval voor de bekende Xenofoon, die in 401 v.C. dienst nam als officier van huursoldaten in het gehate Perzische leger en nooit meer naar Athene terugkeerde, en voor Plato die in 399 v.C. de stad twaalf jaar zou verlaten. Overigens kreeg Socrates naar de normen van zijn tijd een eerlijk proces. Zo kon hij uitvoerig zichzelf verdedigen, een verdediging of *apologie* die op onsterfelijke wijze door Plato werd opgetekend, en werd hij twee keer met een meerderheid van stemmen veroordeeld.

Vooreerst werd gestemd over de schuldvraag. Hierbij werd Socrates met 280 stemmen tegen 220 schuldig bevonden. Daarna volgde een stemming over de strafmaat. Volgens Stone stemden 360 van de 500 juryleden voor de doodstraf, *in casu* de gifbeker, al werd Socrates de alternatieve mogelijkheid geboden om een hoge boete te betalen of de stad te verlaten. Zoals bekend weigerde Socrates een *tegenstraf* te noemen, en dronk hij liever de gifbeker dan voor het democratische Athene te buigen.

Een beroemd geval dat met dat van Socrates te vergelijken is, is dat van Aristoteles. Toen Athene in het jaar 323 v.C., bij de dood van Alexander de Grote, opgelucht tegen de gehate Macedoniërs in opstand kwam en prompt de democratie herstelde, vluchtte Aristoteles de stad uit. Zijn leven lang was Aristoteles een beschermeling van de Macedoniërs geweest, een tijdlang zelfs als opvoeder en mentor van de jonge Alexander. Naar eigen zeggen verkoos Aristoteles de ballingschap boven het proces dat hem boven het hoofd hing en ontvluchtte hij de stad omdat 'hij niet wilde dat

Athene een tweede keer tegen de filosofie zou zondigen'. Een jaar later zou de grootste leerling van Plato in ballingschap overlijden.

De grote verschillen tussen Plato en Aristoteles werden door historici en filosofen breed uitgesmeerd. Zo wordt Aristoteles een veel pragmatischer houding toegeschreven, met veel meer aandacht voor de reële wereld waarin hij leefde dan voor de 'ideale' wereld van Plato. Hij was een groot voorstander van het empirisch onderzoek en een wetenschapper die dankbaar gebruik maakte van de veroveringen van Alexander om zijn kennis van de niet-Griekse wereld te verruimen. Het was niet de ideale staat die hem voor ogen stond, maar de grote verscheidenheid van staten. Dat laatste bleek onder meer uit een degelijke studie van de politieke regimes van liefst 158 Griekse en andere staten, die hij met zijn medewerkers aanvatte maar die helaas verloren ging. De bekende Britse wijsgeer Bertrand Russell noemde Aristoteles zelfs 'de laatste Griekse wijsgeer die een optimistische kijk had op de wereld'.

Toch week Aristoteles in zijn politieke ideeën en in zijn *Politica* nauwelijks af van de Platoonse grondlijnen. Hoewel hij de democratie in bepaalde gevallen op pragmatische gronden kon aanvaarden, blijft zijn 'beste staat' in de woorden van Popper 'een combinatie van de Platoonse aristocratie, een gezond en evenwichtig feodalisme en enkele democratische ideeën'. Weliswaar vond Aristoteles dat alle burgers het recht hadden om aan het politieke bedrijf te participeren. Maar dit gold niet voor de slaven, mensen die hij ronduit met 'huisdieren' vergeleek, noch voor 'de arbeidende klasse' van boeren, werklieden en handelaars. Handenarbeid zou de groei van 'de zedelijke persoonlijkheid' verhinderen, en die werd onontbeerlijk geacht om politieke, militaire en juridische functies te kunnen uitoefenen. Ook volgens Aristoteles, aldus Popper, 'mocht de werkende klasse niet besturen en de besturende klasse niet werken'.

Aristoteles' beste staatsvorm wordt wel eens een gematigde of gemengde democratie genoemd. Ongetwijfeld had hij minder principiële bezwaren tegen de democratie dan Plato. Zo vond Aristoteles het uitstekend dat mensen afwisselend de stad bestuurden en bestuurd werden. Aan mensen die zich groepen voelden om permanent de stad te besturen, had Aristoteles een broertje dood. 'Het zouden wel goden moeten zijn.' Maar een echte democraat was hij evenmin, omdat de democratie zelfs voor Aristoteles op een exclusieve aristocratie berustte en hij de kloof tussen arbeid en politiek nooit kon overbruggen. Ook voor Aristoteles moesten stad en staat bestuurd worden door mensen die op basis van afkomst, rijkdom of inzicht daartoe waren voorbestemd. De 'gematigde democraat' had er geen enkele moeite mee om de democratie op te geven toen hij zag hoe zijn leerling Alexander de Grote te werk ging.

In 322 v.C., het jaar dat Aristoteles stierf, overleed tegelijk zijn grootste Atheense tijdgenoot, Demosthenes. Deze uitgesproken tegenstander van de Macedoniërs was Athenes grootste en laatste politieke redenaar. Demos-

thenes vond de Macedoniërs een groter gevaar voor de Atheense vrijheden dan de Perzen. Tegelijk was hij vrijwel de enige die de ware bedoelingen van de Veroveraar doorgrondde. Toen Macedonische soldaten hem in 322 v.C. wilden arresteren, sloeg hij de hand aan zichzelf. 'Met Demosthenes stierf het klassieke Griekenland,' schreef de Vlaamse classicus Gaston Halsberghe. 'Met de cultuur van het oude Hellas te willen uitdragen tot ver buiten de grenzen van het land en zijn polisstructuur heeft Alexander de Grote de levensader ervan gebroken en dus haar verdere bloei onmogelijk gemaakt. Hij heeft de cultuurwaarden verstrooid over een te grote ruimte en in een te vreemd klimaat, opdat het mogelijk was haar in leven te houden.'

Het hellenistische wereldrijk

Het klassieke Griekenland was altijd veel groter dan Athene. Al in de Mykeense tijd, van de 16de tot de 12de eeuw v.C., werden Griekse kolonies gesticht in Klein-Azië en op de eilanden in de Egeïsche Zee. Het hoogtepunt van de Griekse expansie volgde in de 8ste eeuw v.C., niet toevallig de eeuw van de grote epische dichters Homerus en Hesiodus, toen honderden Griekse kolonies werden gesticht of hersticht in Klein-Azië, het Zwarte-Zeegebied, Zuid-Italië, Zuid-Frankrijk en Noord-Afrika. Al in de 8ste eeuw v.C. stond Milete, thans een stadje in West-Turkije, aan het hoofd van wel negentig Griekse centra aan de Zwarte Zee. Het was geen toeval dat Plato zoveel aandacht had voor de stad Syracuse, op Sicilië. Dat was één van de grootste steden in de toenmalige wereld, net als Tarentum, een Spartaanse stichting in Zuid-Italië. Latere auteurs spraken van *Magna Graecia* of Groot-Griekenland.

Vele Griekse auteurs uit de pre-Socratische tijd kwamen uit kolonies in Groot-Griekenland. Dat geldt zelfs voor Homerus, de blinde dichter van het eiland Chios voor de kust van Klein-Azië, voor Hesiodus, wiens vader vanuit Klein-Azië naar Centraal-Griekenland terugkeerde, en voor Athenes oudste historicus, Herodotus, afkomstig van Halikarnassus. Het was nog duidelijker het geval voor filosofen als Thales van Milete, Heraclitus van Efese, Xenophanes van Kolophon, Anaxagoras van Klazomenae, Democritus van Abdera, Pythagoras van Samos, Parmenides van Elea, Empedocles van Agrigentum, Protagoras van Abdera, Gorgias van Leontini en vele anderen. Ook voor 'het Griekse wonder' speelden de steden in de *diaspora*, Griekse centra elders in de wereld, een minstens even belangrijke rol als de oudere moedersteden.

Toch waren het veelal kleine kolonies en bleven het vrijwel autonome stadstaten, in altijd wisselende coalities gewikkeld om hun handelspositie te beschermen of gemeenschappelijke vijanden te verslaan. Een wereldrijk is Groot-Griekenland nooit geweest. Wij zouden het een *netwerk* noemen

van verbonden en rivaliserende stadstaten, die weliswaar vele eigenschappen deelden maar die nooit één duurzaam verbond zouden sluiten. Zelfs de Grieken in de eerder autoritaire stadstaten bleven allergisch voor elke hogere macht die hun autonomie, hun soevereiniteit en zelfs hun vrijheid zou aan banden leggen.

Alleen het Perzische gevaar, alomtegenwoordig in Athenes Gouden Eeuw, kon vele Griekse stadstaten tijdelijk verenigen. In de 5de en 4de eeuw v.C. vormden ze de Attische Zeebond, die op het hoogtepunt van zijn macht tot vierhonderd stadstaten zou omvatten en die door Athene werd beheerst. Een eerste Attische Zeebond dateert van 477 v.C. en leidde dertig jaar later, onder Perikles, zelfs tot de vorming van een Attisch Rijk, dat al in de Peloponnesische Oorlog (van 431 tot 404 v.C.) ter ziele ging. Precies honderd jaar na de stichting van de eerste bond vormden zestig stadstaten in 377 v.C. nog een tweede Attische Zeebond, deze keer tegen Sparta gericht. Maar die zou nauwelijks twintig jaar standhouden. In 359 v.C. kwam in Macedonië koning Filippus aan de macht, de vader van Alexander, die de oude stadstatenstructuur in geen tijd zou uitschakelen. De stadstaten stichtten nog een Helleense Bond en een Korinthische Bond, maar in 337 v.C. moest ook deze laatste de duimen leggen voor de Macedoniërs. Een jaar later werd Filippus vermoord, en volgde Alexander hem op.

Het epos van Alexander de Grote is bekend, al blijft het de wereld verbazen en heeft nog geen historicus het echt kunnen doorgronden. Toen hij in 336 v.C. zijn vader opvolgde, was hij nauwelijks twintig jaar oud. Hij stierf op zijn 33ste, in 323 v.C. in Babylon. Toch veroverde hij in die dertien jaar niet alleen de hele Griekse maar ook de hele Perzische wereld en vormde hij een eerste wereldrijk van de Balkan tot de Indus. Nadat hij in een handomdraai al zijn Griekse tegenstanders had verslagen, trok hij in het jaar 334 v.C. met nauwelijks 5000 ruiters en 30.000 man voetvolk de Hellespont, of de Bosporus, over, en keerde nooit naar Griekenland terug. Vier jaar later stond hij in Persepolis en had hij het reusachtige rijk verslagen, het oude Egypte inbegrepen, dat de Griekse stadstaten tweehonderd jaar lang had belaagd en belegerd.

De oude Grieken hebben het Alexander, een Macedoniër, nooit vergeven dat hij de Griekse vrijheden zo meedogenloos vernietigde. Daarin bleven ze Demosthenes volgen, niet Aristoteles. Vooral de bestraffing van de beroemde stad Thebe door de jonge Alexander konden de stadstaten niet vergeten. Omdat de stad in 335 v.C. tegen Alexander in opstand kwam, werd ze met de grond gelijk gemaakt. Alle overlevenden werden als slaven verkocht. Toch kan betwijfeld worden of Alexander effectief 'de Griekse levensader heeft gebroken en haar verdere bloei onmogelijk maakte' (Halsberghe). Integendeel, Alexander gaf de Griekse geest een veel ruimere verspreiding dan die zonder hem ooit had gekend. Zo kan men zich de opkomst van Rome en zelfs de geschiedenis van het christen-

dom nauwelijks voorstellen zonder de verovering van het Oosten door Alexander en zonder de hellenisering die er het gevolg van was. In vele opzichten baande Alexander voor Rome de weg naar een wereldrijk. Bovendien zorgde Alexander er voor dat het Romeinse rijk ingrijpend door de Grieks-hellenistische geest werd bepaald. De Zwitserse historicus Jacob Burckhardt zei het nog sterker. 'Zonder Alexander zouden we weinig weten van de Grieken, en dat weinige zouden we niet eens willen weten.'

Natuurlijk was de *hellenistische* cultuur een wisselende mengvorm van Griekse en Oosterse elementen. Het ging voor het eerst niet meer om stadstaten maar om een wereldrijk. Maar op minstens drie punten is het rijk van Alexander bijzonder Grieks gebleven. Zo bleven Alexander en zijn opvolgers ontembare stedenbouwers. In het Oosten verrezen wel dertig steden onder de naam Alexandrië, met de gelijknamige Egyptische metropool als het nieuwe centrum van cultuur en wetenschap dat in de oudheid zijns gelijke niet kende. Op de tweede plaats was het wereldrijk van Alexander van korte duur. Op uiterst Griekse wijze viel het na zijn vroegtijdige dood snel in vele onderdelen en steden uiteen, die uitsluitend door de hellenistische cultuur min of meer bij elkaar bleven. Maar het was vooral op het vlak van filosofie en wetenschap dat de hellenistische wereld de dubbele kern van het Griekse denken bewaarde. Centraal stond de mens als een politiek én een rationeel wezen, zelfs in een wereld die de democratie tijdelijk zou vergeten.

In de ban van de redelijkheid

Naast hun geloof in de *polis* deelden zowel de grote Atheense filosofen als hun democratische tegenstanders hun gehechtheid aan de redelijkheid. Misschien was dat wel de meest opvallende en tegelijk de taaiste kern van het Griekse ontwaken. Voor vrijwel alle Grieken stond er niets boven de *logos*, door de Latijnen vertaald als *ratio*. Voor de Grieken was dat vooreerst de vaardigheid van taal en de kunst van het spreken, waarvan werd aangenomen dat alle redelijke wezens die vaardigheid en die kunst in min of meerdere mate beoefenden. De *logos* was tegelijk de redelijkheid zelf en de kern van de Griekse ethiek. Naast het 'ken uzelf' van Socrates stond de centrale stelling van vele Griekse filosofen, dat deugd een kwestie is van kennis, of dat kennis gelijkstaat met deugd.

Voor vele Grieken gold het uitgangspunt van Zeno van Citium, de vader van het stoïcisme, die het ideaal of doel van het menselijk leven situeerde in 'de volmaakte redelijkheid'. Zeno bedoelde daarmee te leven 'volgens en in overeenstemming met de natuur, zowel met de universele natuur en met de eeuwige goddelijke Logos, als met de menselijke natuur, die een redelijke natuur is'. De Griekse wijze was de man die altijd uit zuivere redelijkheid handelde, en die zich niet door zijn gevoelens of irrationele stemmingen liet leiden.

Op de Grieken was de kenspreuk van de Romeinse dichter Horatius en van de nog veel latere Verlichting van toepassing: *Sapere aude!*, vrij te vertalen als 'durf te denken' of 'durf je eigen verstand te gebruiken'. Al in de 6de eeuw v.C. was dat de basishouding van de eerste Griekse filosofen, Thales, Anaximander en Anaximenes van Milete. Die zochten de waarheid niet meer in de traditie, in de sterren of in de homerische godenwereld maar in de zichtbare wereld waarin ze leefden. Ze wilden die met hun eigen verstand doorgronden. Vooral Thales was een zo veelzijdig man – ingenieur, meetkundige, astronoom – dat hij voor alle Grieken het prototype werd van 'de geleerde'. Zo vond hij methoden uit om de hoogte van of de afstand tot een onbereikbaar punt te bepalen. In het jaar 585 v.C. kon hij als eerste Griek een zonsverduistering voorspellen.

Thales ging vooral de geschiedenis in als de man die de oorsprong van alle leven in water zocht. Voor Anaximenes bestond de 'oerstof' uit lucht, die hij even belangrijk noemde voor de wereld als de adem of de ziel voor de mens, 'een inwendig principe van leven en activiteit'. Anaximander hield het bij tegengestelden als warm en koud, droog en vochtig. Heraclitus van Efese zocht de oorsprong van alle tegengestelden dan weer in het vuur. Empedocles van Agrigentum combineerde een en ander tot wat hij in de 5de eeuw v.C. zijn vier wortels noemde: vuur, lucht, water en aarde. Het zouden eeuwenlang de onvergankelijke en onveranderlijke basiselementen blijven van elke natuurwetenschap en zelfs van de hele kosmos. Zo zag Anaxagoras van Clazomenai zon, maan en sterren al in de 5de eeuw v.C. als 'klompen aarde, die door de snelle wentelbeweging gloeiend geworden zijn'.

Naast hun zoektocht naar de 'oerstof' waren de oud-Griekse filosofen bezeten door de verhouding van eenheid en veelheid, onvergankelijkheid en verandering, overeenstemming en verschil. Zo was Parmenides van Elea in de 5de eeuw overtuigd van de eenheid van alle tegengestelden in 'het ongeboren, onvergankelijke en ondeelbare zijnde'. Zijn oudere tijdgenoot Heraclitus van Efese beklemtoonde dan weer de eeuwige veranderingsprocessen. '*Panta rhei*, alles vloeit,' of 'alles is in beweging.' Democritus van Abdera suggereerde in de 5de eeuw v.C. als eerste dat ook de veranderlijke dingen uit 'ondeelbare, eeuwige en onveranderlijke stofdeeltjes' bestaan, 'zo klein dat ze door onze zintuigen niet kunnen waargenomen worden'. Hij noemde ze 'atomen'.

Het is die rationele inslag, vrij van alle tribale en religieuze vooroordelen, die de Griekse geest niet meer zou verlaten, zelfs niet onder Plato. Die was weliswaar bezeten van zijn hunker naar 'het ongeboren, onvergankelijke en ondeelbare zijnde' van Parmenides. Toch bleef ook Plato daarin een uiterst rationeel denker, veel rationeler dan de latere neoplatonici, die in zijn *dialogen* vrijwel alle aspecten van de werkelijkheid bestreek.

De grote stromingen in het laat-Griekse en hellenistische tijdperk dachten in dezelfde traditie. Op het eerste gezicht waren er grote verschillen

tussen de cynici, de epicuristen, de sceptici en de stoïcijnen. Het werden de vier toonaangevende en hoogst rationele filosofieën van het hellenistische wereldrijk, die de steile overgang begeleidden van de burger van één stadstaat, de *polites*, naar de wereldburger, de *kosmopolites*. Zo betoogden stoïcijnen al dat 'alle mensen broeders zijn' en dat 'men zelfs zijn vijanden moet liefhebben'. Alleen de vijfde filosofie van het wereldrijk, het neoplatonisme, week daar in zijn spirituele fantasieën beduidend van af. Dat deed het neoplatonisme ook verschillen van Plato, die door oosterse epigonen ingrijpend werd herschreven.

De meest typische vrucht van het Griekse rationalisme was niet de filosofie, maar de wetenschap. De Grieken waren de grondleggers van de wetenschap als een methodische, bewijsbare, algemeen geldende en overdraagbare kennis. Tot in de 6de eeuw v.C., en voor vele volkeren nog vele eeuwen daarna, lag het zwaartepunt van alle kennis in de *esoterische* of besloten sfeer. Het was veelal 'geheime kennis' die van meester op leerling werd doorgegeven, met een uitgesproken voorkeur voor spirituele geheimen of verborgen inzichten die slechts aan een uiterst beperkt aantal mensen door halfgoden werden geopenbaard. Wetenschap in de Griekse betekenis van het woord was van meet af aan *exoterische* of open kennis, verifieerbaar door en beschikbaar voor alle geïnteresseerden.

De oud-Griekse natuurfilosofen waren tegelijk de eerste wetenschappers. Natuurfilosofische en natuurwetenschappelijke geschriften, over de fysica, over de beweging, over de natuur, over de kosmos, vormden een belangrijk onderdeel van het uitgebreide oeuvre van Plato en Aristoteles. Herodotus en Thucydides waren de eerste geschiedschrijvers, mensen die de gang van zaken niet meer aan de goden maar aan zuiver menselijke gedragingen toeschreven. Hippocrates, evenals Thucydides een tijdgenoot van Socrates, geldt als de vader van de geneeskunde.

Maar voor de Griekse wetenschappers was het hellenistische tijdperk, onder de nazaten van Alexander de Grote, nog het grootst. Het centrum van alle wetenschappers werd in die jaren de Egyptisch-hellenistische wereldstad Alexandrië, met het *museion* als de grootste bibliotheek van de oudheid. Het aantal Griekse of hellenistische wetenschappers was in Alexandrië niet te tellen.

Euclides van Alexandrië systematiseerde er de meet- en rekenkundige kennis van zijn tijd en geldt als de vader van de vlakke meetkunde, de stereometrie en de leer der getallen. Archimedes van Syracuse leerde er de grondbeginselen van de statica en de hydrostatica, over vaste en vloeibare lichamen, en was de Leonardo da Vinci van zijn tijd. Een groot wiskundige was ook Apollonius van Pergamum, uitvinder van de 'leer der kegelsneden' en van begrippen als ellips, parabool en hyperbool.

De grootste geograaf van zijn tijd was dan weer Eratosthenes van Cyrene, die als eerste de omtrek van de aarde berekende, op basis van de schaduw van een obelisk in Alexandrië, en uitkwam op 46.187 km, een

cijfer dat slechts vijftien procent van de reële omtrek van de aarde zou afwijken. Het was Eratosthenes die de bewoonde wereld als eerste in een noordelijk en een zuidelijk halfrond verdeelde, met een oost-westlijn evenwijdig aan de evenaar die de Middellandse Zee ter hoogte van het eiland Rhodos in tweeën deelde. Bovendien tekende de geograaf ter hoogte van Alexandrië een eerste noord-zuidlijn of meridiaan, loodrecht op die van de oost-westlijn en van pool tot pool. Door op onregelmatige afstanden evenwijdige oost-westlijnen en loodrechte noord-zuidlijnen te trekken, was Eratosthenes de uitvinder van een eerste coördinatenstelsel, dat later door Hipparchus en Ptolemeus werd verfijnd.

Aan de bolvorm van de aarde werd door geen Griek getwijfeld. Voor Plato moest de aarde wel een bol zijn omdat 'de bol de volmaaktste meetkundige vorm is'. Wat voor Aristoteles de doorslag gaf was de ligging van de aarde, 'in het middelpunt van het universum,' al bleek die bolvorm ook uit 'de waarnemingen van onze zintuigen,' bijvoorbeeld bij een maansverduistering. Maar lang niet alle Grieken situeerden de aarde in het middelpunt van het heelal. Een vroege aanhanger van de heliocentrische theorie van de hemelbewegingen was Aristarchus van Samos, die van oordeel was dat niet de zon rond de aarde maar de aarde rond de zon draait. Aristarchus werd prompt van goddeloosheid beschuldigd.

Een volk van vrijdenkers

Het verwijt van goddeloosheid viel vele Griekse filosofen en wetenschappers ten deel. Het was één van de aanklachten op basis waarvan Socrates in 399 v.C. tot de gifbeker werd veroordeeld. Toen Aristoteles 76 jaar later eveneens van goddeloosheid werd beschuldigd, verkoos hij de ballingschap boven een veroordeling. Anaxagoras van Klazomenai, die al in de 5de eeuw v.C. het historisch karakter van de Trojaanse oorlog in twijfel trok, vluchtte voor een dreigende veroordeling naar Lampsacus, aan de Hellespont. Dat was ook het lot van één van Socrates' grootste tegenstanders, de sofist Protagoras van Abdera, die schreef en verkondigde dat 'de mens de maat is van alle dingen'.

Toen Protagoras rond 415 v.C. in Athene wegens goddeloosheid werd aangeklaagd, probeerde hij naar Sicilië te ontkomen, maar hij verdrong nog voor hij zijn bestemming bereikte. 'Wat de goden betreft, kan ik niet uitmaken of ze al dan niet bestaan en evenmin welke hun natuur mag wezen,' vond Protagoras. 'Veel factoren beletten me dit uit te maken: de duisterheid van de zaak zelf en de korte duur van het menselijk leven.'

Voor de laat-Griekse en hellenistische filosofen en wetenschappers was een transcendente God nog veel moeilijker te begrijpen. Met uitzondering van de neoplatonici deelden sceptici, stoïcijnen, epicuristen en cynici veelal een sensualistisch empirisme, dat weinig ruimte liet voor de Griekse of

oosterse godenwereld. Voor zover ze een God konden aanvaarden, was die niet transcendent maar immanent. Voor de stoïcijnen was God 'niets anders dan de wereld zelf, gezien in haar dynamisch, redelijk en wetmatig aspect,' aldus De Strycker. Voor de epicuristen waren de goden dan weer 'zo volmaakt' dat 'ze zich onmogelijk met onze aangelegenheden konden inlaten of er enige invloed op zouden uitoefenen'. In de praktijk maakte het dus weinig verschil uit en leefden vele Grieken 'alsof er geen God was'. Ze leefden als eersten in een onttoverde en grotendeels geseclariseerde wereld.

Volgens de Amerikaanse historicus Daniel Boorstin blijkt dat zelfs al uit de Ilias en de Odyssee, de oudste en grootste epen van de westerse beschaving, ook al zijn de goden geen moment uit deze epen weg te denken. 'De Ilias en de Odyssee gloeien van het goddelijke, het wonderbaarlijke en het bovennatuurlijke. De Grieken waren er dag in dag uit getuige van dat mannen en vrouwen door de grillen of plannen van de goden werden geholpen of gehinderd.' Maar uitgerekend de homerische goden 'waren ook maar mensen,' even wreed, even wispelturig en even wellustig als stervelingen, niet transcendent maar immanent, het spiegelbeeld van de seculiere helden waarmee ze omgingen.

Nog opvallender is dat de Grieken in voor-christelijke tijden nooit een georganiseerde en controlerende priesterkaste kenden. 'Nooit waren ze verslaafd aan een boek of een kerk, of stonden ze onder de verlammeende controle van een priesterlijk gezag,' schrijft de Britse historicus H.A.L. Fisher. Weliswaar kenden alle Grieken de Eleusinische mysteriën en het orakel van Delphi, de betoverende klanken van Orpheus en de getallemystiek van Pythagoras, maar 'hun vrije nieuwsgierigheid en de kracht van hun verbeelding' stegen daar altijd bovenuit. Vooral in hun politieke verbeelding, die hen in vele vormen alle richtingen uitdreef, volgden ze vrijwel altijd een seculier en rationeel beleid, dat zelden door religieuze uitgangspunten werd bepaald.

Uitsluitend in die samenhang, politiek, rationeel en seculier, konden de eerste vormen van democratie ontstaan. In het tijdperk van de Griekse stadstaten was de prille democratie nog niet bestand tegen zijn vele tegenstanders en nog niet sterk genoeg om meteen de wereldgeschiedenis te veranderen. Zolang de polis-gedachte, de rationaliteit en de seculiere aandacht voor deze wereld standhielden, konden vormen van democratie altijd overleven of telkens weer opduiken. Dat was zelfs het geval in de hellenistische wereld, die door zoveel oosterse invloeden van zijn Griekse oorsprong werd afgeleid. Maar het waren de Romeinen die voor voldoende westers weerwerk zorgden om het Griekse gedachtegoed een veel duurzamere verspreiding te geven.